

Надія Щербак, Ніна Щербак

Проблеми освіти та виховання в політичних дискусіях початку ХХ ст.

У статті розглянуті проблеми, які активно дискутувалися політичними діячами зазначеного часу, а саме: стан освіти в українських губерніях Російської імперії, проблеми виховання.

The problems, which were actively discussed by the political actors of the beginning of the 20th century, namely: the conditions of education in the Ukrainian governments of the Russian Empire and the problems of upbringing are analyzed.

Політика русифікації царської влади у сфері народної освіти впродовж тривалого періоду призвела до того, що на рубежі ХІХ – ХХ століть рівень грамотності українського населення був дуже низьким. За даними перепису 1897 р., частка грамотних серед українського населення Подільської губернії складала 10,5 %, Волинської – 9,4 %. Дещо вищим він був, наприклад, у Чернігівській губернії і сягав 16,4 %. Для порівняння: середній показник грамотності всього населення Російської імперії складав 23,3 %. [3, с. 139] Українське населення, проживаючи переважно в селах (понад 80 %), було найменш грамотним як по всій Україні загалом, так і в порівнянні з іншими народами, що проживали в українських губерніях Російської імперії. Представники адміністрації неодноразово доводили до відома уряду про жалюгідний стан народної освіти в краї загалом і жіночої, зокрема.

Київський губернатор Ф. Трепов у звіті за 1898 р. писав, що в губернії «одна церковно-парафіяльна школа припадає на 3564 жителів губернії, і на 46 квадратних верст, одна ж школа відомства Міністерства народної освіти припадає на 15493 душі населення губернії» [7, арк.10зв.]. Варто відзначити що це були середні показники по губерніях. У деяких же повітах краю показник грамотності українського населення був значно нижчим і нерідко одна народна школа припадала на 120 і більше квадратних верст [7, арк.17–17зв.].

Зазначимо, що й на початку ХХ ст. стан народної освіти продовжував залишатись таким же критичним, як і в кінці ХІХ ст. Відвідавши в 1909 р. 36 повітів Південно-Західного краю, київський генерал-губернатор Ф. Трепов змушений був констатувати, що в краї до 60 % дітей шкільного віку залишаються поза школою за відсутністю таких [7, арк.10зв.].

У Правобережній Україні, наприклад, спостерігалась і найменша, порівняно з іншими регіонами України, кількість середніх навчальних закладів. До того ж уряд штучно стримував їх зростання. На рубежі ХІХ–ХХ ст. в Київському навчальному окрузі нараховувалось 32 гімназії,

прогімназії і реальні училища, тоді як у Харківському і Одеському навчальних округах відповідно 37 і 39. Причиною такого співвідношення була також відсутність земств. Царський уряд щодо середньої школи Правобережної України проводив активну міграційну політику, замість «неблагонадійних» вчителів призначались вчителі російського походження, випускники С.-Петербурзької духовної академії, які, не знаючи місцевих умов, традицій, беззастережно проводили політику влади. Внаслідок подібних заходів середня школа на Правобережжі перетворювалась у твердиню русифікаторської політики самодержавства, знищувався культурний і науковий потенціал української нації.

Впродовж тривалого часу царизм вживав заходи адміністративно-поліцейського тиску на школи, що здійснювався за допомогою різноманітних постанов, циркулярів, розпоряджень і т. п. А навчальна адміністрація для вияву і своєчасного реагування на антиурядові настрої учнів використовувала весь арсенал методів політичного розшуку. Навчання у вищих навчальних закладах України велось російською мовою. Нею ж велось діловодство у державних установах і навіть проповіді в церквах на Правобережжі. Щоб успішніше проводилась політика русифікації, чиновникам-великоросам, що працювали в цих губерніях, почали ще з другої половини ХІХ ст. платити за це офіційно.

Українська політична думка, що обмежувалась та переслідувалась у підросійській Україні, розвивалась в Галичині, де її органами були видавані за рахунок українців з Росії та за їх активної участі журнали «Зоря», «Правда», «Життя і Слово», «Народ», де обговорювалися найважливіші питання українського життя і кристалізувалась національна ідея.

Царизм, ставши після придушення польських повстань 1830 і 1863 рр. на шлях боротьби з польським впливом і проводячи беззастережну русифікацію українських земель, остерігаючись використання українства польським вільним рухом у своїх цілях, не давав можливості для розвитку українського друкованого

слова та української школи. Антиукраїнські заборонні акти завдали великої шкоди українській культурі та українському народові, і після поразки революції 1905–1907 рр. знайшли своє продовження в столипінських циркулярах.

На рубежі XIX–XX ст. в Російській імперії відбувався процес завершення консолідації націй, які все голосніше заявляли про себе. На політичну арену виступило нове покоління українців, людей, що вже не задовольнялись лише культурницькою діяльністю, а хотіли здобути для українського народу всю повноту національних і політичних прав. Це нове покоління українських діячів називало себе «національно свідомими українцями». Український рух швидко пройшов еволюцію від проблем національно-культурного відродження до політичних вимог федеративного устрою Російської імперії і автономії України. Це визначалось як зростанням національної самосвідомості представників української нації, так і політикою національного гноблення, яку проводив царизм щодо українського народу. Перша організована поява цих молодих «свідомих» українців відбулася у 1891 р., коли виникло таємне товариство під назвою «Братство тарасівців», найвидатнішим досягненням якого стала публікація в 1893 р. у львівській газеті «Правда» його славнозвісного кредо – «Profession de foi» молодих українців». Цей документ дошкульно критикував попередників-українофілів за їхню політичну інертність і свідчив про намір «молодих українців» стати такими, якими, на їх думку, ніколи не було старше покоління, тобто істинно українською інтелігенцією. А для цього вони зобов'язувались виховувати в українському дусі своїх дітей, вимагати викладання в школах української мови і боротися за визнання українців як окремого народу в межах демократичної федеративної Росії. Але, незважаючи на ці сміливі ідеї та активізацію культурної діяльності, «Братство» домоглося незначних конкретних результатів і незабаром розчинилося серед інших українських політичних угруповань.

Український рух у своєму розвитку пройшов непростий шлях становлення та подальшої еволюції, вступивши у новий етап, що проявився створенням нелегальних організацій і партій. Дуже важливою для розуміння цього процесу є полеміка, що спалахнула наприкінці XIX ст. між М. Драгомановим, що знаходився тоді в еміграції, та Б. Грінченком, який був яскравим представником молодого покоління борців за українську національну справу, щодо проблем та завдань українського національного руху [9].

Ця полеміка розгорнулася на сторінках галицько-буковинських видань переважно у 1892–1893 рр., ознаменувавши, певним чином, перехід українського національного руху від одного етапу до іншого. Хоча в центрі полеміки була українська література, перспективи її розвитку та стосунки з російською літературою, дана дискусія не обмежилась лише літературою. Її учасники розглянули політичні проблеми, проаналізували здобутки та прорахунки українства, питання освіти та виховання.

У своїх перших дев'яти «Листах з України Наддніпрянської», надрукованих у «Буковині» в 1892 – на початку 1893 рр., Б. Грінченко не дискутував безпосередньо з М. Драгомановим, а лише раз згадував його прізвище. Головним для Б. Грінченка було зробити критичний огляд тогочасного стану справ українського національного відродження, а також висловити думки і прагнення щодо активізації боротьби за українську національну справу. Особливо обурювався він русифікацією народу. Негативно оцінивши позицію інтелігенції, він з обуренням писав, що «українець взагалі натура індивідуалістична», що «інтелігенція вся у нас змосковлена. Вчиться вона по-московському, читає по-московському, завсігди говорить сама і завсігди чує круг себе мову тільки московську; рідну ж мову в мужичих устах вважає за «хахляцкій жаргон». Історичних українських традицій ніяких – замість них або московський патріотизм, або нічого не вартий хисткий та мінливий лібералізм, або просто ніщо [9, с. 123].

Лише з десятого листа Б. Грінченко розпочав полеміку безпосередньо з М. Драгомановим, яка спочатку не відзначалась толерантністю, однак згодом вони порозумілися. І Драгоманов і Грінченко – кожний по-своєму вболівали за долю свого народу, за українську мову й культуру, бажали їм успіхів, але шляхи до цього бачили різні. М. Драгоманов виступав за політизацію українського руху і постійно радив українським діячам вивчати здобутки європейської суспільно-політичної думки. Вони мали стояти «ногами й серцем» в Україні, а свої голови тримати в Європі, руками – «обнімати по меншій мірі всю слов'янщину». Вчений дотримувався думки, що основою для українського національного руху мав стати «європеїзм». Проголосивши своїм кредо «космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці», він розглядав й українську національну справу через призму загальнолюдських і гуманістичних ідеалів.

На початку XX ст. в умовах наростання загальнодержавної кризи в Російській імперії була

проголошена так звана «епоха довіри». В таких умовах борці за українську справу активізували боротьбу за скасування антиукраїнських Валувського циркуляру (1863 р.) та Емського указу (1876 р.), які ще продовжували діяти. Зокрема, у грудні 1904 р. кияни на ювілеї І. Нечуя-Левицького прийняли резолюцію до уряду про необхідність скасування «обмежень українського слова». Але скасовувати антиукраїнські укази 1876 та 1881 р. царський уряд не поспішав. Комітет міністрів визнав їх відміну «передчасною», і лише з виданням Маніфесту 17 жовтня і Тимчасових правил про пресу 24 листопада 1905 р. ці закони втратили свою силу.

В той же час українська інтелігенція доклала багато зусиль для розвитку культури і свідомості нації. Після проголошення царського Маніфесту у Києві 27 жовтня відбулося засідання Товариства письменності, в якому брали активну участь голова Товариства В. Науменко та проф. І. Лучицький. На цьому засіданні було прийнято дві постанови з вимогами скасування заборон українського слова і преси.

24 листопада 1905 р. під революційним натиском царизм був змушений видати «Временные правила о печати», за якими ліквідовувалась попередня цензура і з українського друкованого слова була знята заборона, що діяла майже 30 років. А «Правилами» 26 березня 1906 р. закони 1876 і 1881 років були скасовані як «неналежні до вжитку».

Завдяки зусиллям української інтелігенції, викладання рідною мовою в роки революції було впроваджено в художній школі В. Розвадовського в Кам'янці-Подільському, музично-драматичній школі М. Лисенка в Києві. Але, йдучи на ці часткові поступки, царський уряд навіть в умовах натиску «оберігав» школу від українізації.

Складність національного питання в Російській імперії зумовила те, що в Думі воно одразу ж набуло певної гостроти. Ще в переддень відкриття її роботи представники найбільш чисельних народів Російської імперії підготували свої вимоги. Українські депутати у програмі, підготовленій організаційним відділом подільського товариства «Просвіта», вимагали введення української мови в школах, училищах, вузах, введення в університетах курсів історії України, етнографії та української літератури, що сприяло б національному відродженню.

Для обстоювання українських громадських інтересів у Думі було створено Українську Парламентську Громаду.

Проблеми народної освіти неодноразово піднімалися депутатами на сторінках «Украинского

вестника». Було розроблено законопроект «Про мови». Але у зв'язку з розпуском I Думи він не був розглянутий. Не встигли його розглянути і у II Думі.

Після розгону II Державної Думи наступив період реакції. Маніфест 3 червня 1907 р. і нове положення про вибори до III Думи (згідно з яким велика кількість населення Російської імперії позбавлялася виборчих прав) були фактично державним переворотом.

Незважаючи на всі намагання царського уряду покінчити з українським рухом раз і назавжди, він продовжував існувати, і українське питання постійно привертало до себе увагу в III та IV Державних Думах. 29 березня 1908 р. 37 депутатів III Думи внесли на розгляд законопроект про українську мову викладання в початкових школах місцевостей з малоросійським населенням. В ньому підкреслювалось: «...допускаючи польську і литовську мову в число предметів викладання народної школи в губерніях з корінним польським чи литовським населенням, відомство Міністерства Народної Освіти не поширило цього заходу на місцевості з малоросійським населенням» і пропонувалось у 1908–1909 навчальному році запровадити навчання рідною мовою в місцевостях з українським населенням. Цей проект викликав протест з боку чорносотенних депутатів та «Клубу русских националистов». Законопроект був переданий до шкільної комісії Думи, де він і був «похований» [8, с.41].

Зокрема, партія кадетів, що проголосила себе партією «народної свободи», тепер позбавлялася свого «демократичного конституціоналізму» і обстоювала позиції «вільного» націоналізму. Її провідний ідеолог П. Струве бачив ідеалом для Росії «націоналізм англо-саксонського типу, який не боїться суперництва, свідомо ставить собі за мету прозелітизм, оскільки вірить у те, що не розчиниться у морі чужорідних елементів, а перетворить їх у себе». Такої ж думки дотримувався і лідер кадетської партії П. Мілюков. Однак, погоджуючись теоретично щодо цивілізованих форм націоналізму, П. Струве і П. Мілюков по різному дивились на його реалізацію в умовах тодішньої російської держави.

Праві ліберали (передусім Струве) відкрито підтримували лозунг великодержавного націоналізму. Проповідуючи «здоровий» державний егоїзм, П.Струве вважав, що Росія «є національною російською державою, і «російській народності» має належати гегемонія в державі. Єдиний шлях до розвитку й зміцнення «державної» нації він вбачав у послідовному здійсненні куль-

турно-асиміляційної політики. В той же час лідер кадетів П. Мілюков намагався дистанціюватися від націоналістичного великодержавництва.

П. Струве в своїх антиукраїнських виступах рішуче відкидав ідею української автономії, називаючи «українське питання» «шкідливою інтелігентською вигадкою». Полемічні виступи П. Струве, що публікувала редактована ним «Русская мысль», розв'язали дискусію, яка продовжувала тривати і під час Першої світової війни. В неї включилися, окрім лібералів (російських та українських), і соціал-демократи [4, с. 325–327].

На перші публікації Струве («Русская мысль» 1910, № 6; 1911, № 1), під псевдонімом «Українець» відповів Б. Кістяківський. У своїй відповіді він рішуче засуджував посилення репресивних заходів царського уряду проти українців і зауважував, що події останніх років «змусили мене цілком змінити власний погляд на ставлення російського суспільства до українського руху», та назвав таке ставлення «суто егоїстичним». У відповідь на твердження П. Струве, що освічена людина повинна розмовляти лише російською, Б. Кістяківський зазначав: «Що стосується мене, то я народився в одному з найбільших, а значить, зрусифікованих міст України... походжу з дуже інтелігентної... родини. Я знаю не лише російську й польську, а також іноземні мови, можу навіть писати ними; і до сьогоднішніх часів не перестаю проклинати свою долю за те, що не виховувався в рідній українській школі, що в дитинстві мало слухав рідні пісні, що моєю фантазією володіли не рідні казки, що з літературою я познайомився не рідною мовою й що я ріс чужий тому народу, серед якого я жив, чужий моему рідному народу» [8, с. 306]. Не маючи змоги детально аналізувати цю цікаву і дуже важливу для розуміння багатьох тогочасних явищ і подій полеміку, зауважимо, що велась вона на сторінках різних видань, де позицію тої частини російського суспільства, яку уособлювали погляди Струве, викривали не лише українські діячі, зокрема, С. Єфремов, М. Порш, С. Петлюра, а й представники інших народів Росії. Так, єврейський публіцист В. Жаботинський, спростовуючи аргумент Струве про

те, що Київ, Одеса, Катеринослав розмовляють російською мовою і «вже ніколи не розмовлятимуть по-малоросійськи», зазначав, що 60 років тому не лише вся Прага, а й майже весь Будапешт розмовляли німецькою, і думка про те, що тут пануватиме мужицька мова, могла б здатися безглуздою. Чеська ж мова в Празі і мадьярська в Будапешті звучать нині не лише на вулицях, а й в суді, театрі, в університеті, зауважував він [8, с.307].

Як певний підсумок цих дискусій у 1914 р. з'явилася книга «Украинский вопрос», написана О. Лотоцьким та П. Стебницьким і видана анонімно редакцією «Украинской жизни» (яку з 1912 р. почав видавати С. Петлюра у Москві) і яка за визначенням дослідників стала справжнім маніфестом тогочасного організованого українства.

1. Жаботинский В. Письма о национальностях и областях. Еврейство и его настроения / В. Жаботинский. // Русская мысль. – Кн. 1. – М., 1911. – С. 95–114. **2. Кириченко В.** Українська національна ідея та розбудова української державності / В. Кириченко. // Розбудова держави. – 1993. – №9. – С. 36–42. **3.** Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Процентное распределение наличного населения обоого пола по группам занятий, показанных при переписи главными, как доставляющие главнейшие средства существования. – СПб., 1905. – Вып. 8. **4.** Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002–2003. – Т. 1 На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.). – К., 2002. – 424 с. **5.** Полное собрание законов Российской империи. – 3-е изд. – СПб., 1888. – Т. 6. – Отд. 1: 1886. – 368, 35 с. **6.** Украинский вопрос. – 2-е изд. – М.: Задруга, 1915. – 162 с. **7.** Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 442, опис 626, спр. 20. – Копії всеподданейших отчетов губернаторов Юго-Западного края. – 31 мая 1896 – 12 февраля 1904 гг. – 120 арк. **8. Щербак Н. О.** Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття). Монографія / Н. Щербак. – К.: ПЦ «Ризографіка», 2005 – 616 с. **9. Щербак Н. О.** Два погляди на українську справу: шлях до порозуміння (до 110-ї річниці від дня смерті Михайла Драгоманова) / Н. Щербак // Українознавство. – 2005. Календар-щорічник. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2004. – С. 122–126.